

ЕВРОПА ОЛИМЛАРИНИНГ АСАРЛАРИДА ИНСОН ВА ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИНИНГ ТАҲЛИЛИ*Салимов Бахриддин Лутфуллаевич**Тошкент Давлат Транспорт Университети професор Оқтувчиси**Файзиев Сардор Фарходович**Тошкент Давлат Транспорт Университети Талабаси**Курамбаев Жавоҳир Бактурди ўғли**Тошкент Давлат Транспорт Университети Талабаси*

Аннотация. Мақолада тарбия ва маънавиятни ижтимоий муносабатларнинг қандай йўналишда кечишини белгилаб берадиган ижтимоий куч эканлиги, ижтимоий муносабатларнинг субъекти – инсоннинг қандай йўл тутиши эса унинг олган тарбиясига боғлиқлиги, шунингдек, диалектик мазмун ва алоқадорлик яхлит бир тизим сифатида жамиятнинг ўзига ҳамда унинг таркибидаги барча соҳаларга бирдек таалуқлиги ҳақидаги масалалар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: тарбия, маънавият, руҳият, ижтимоий куч, диалектик мазмун ва алоқадорлик.

Аннотация. В статье образование и духовность является социальной силой, определяющей направленность общественных отношений, предмет общественных отношений - как ведет себя человек, зависит от его воспитания, а также вопросы диалектического содержания и общения как целостной системы, которые применимы в равной степени и к самому обществу, и ко всем сферам его структуры.

Ключевые слова: образование, духовность, духовность, социальная сила, диалектическое содержание и связь,

Кириш. Тарбия ижтимоий муносабатларнинг қандай йўналишда кечишини белгилаб берадиган ижтимоий кучдир. Маълумки, ижтимоий муносабатларнинг субъекти – инсондир. Инсоннинг қандай йўл тутиши эса унинг олган тарбиясига боғлиқдир. Соддароқ қилиб тушунтирганда, одамлар жамиятда яшар экан, ўзаро муносабатда бўлади. Бу муносабатлар яхшилик билан ҳам, аксинча ёмонлик билан ҳам давом этиши мумкин. Ёки бўлмаса яхшилик ва ёмонлик қоришган ҳолда бўлиши мумкин¹. Шунингдек, бир-бирига яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қилмасдан, ҳар ким ўз манфаати доирасида ҳаракат қилиши ҳам мумкин. Халқимизда шундай нақл бор: «Агар яхшилик қилиш қўлингдан келмаса, унда ёмонлик ҳам қилма». Қайсидир маънода бу ҳам ўзига хос тарбиядир. Лекин, жамиятнинг кўрки, гўзаллиги бу унда яшайдиган одамларнинг бир-бирига яхшилик қилиши, бир-бирини қўллаши ва бир-бирларининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда

¹ Салимов Б.Л. Случайность связана с существующими условиями или является результатом их взаимоотношений // International Conference on Social and Humanitarian Research. – Poland. 2021. – P.175-177.

умргузаронлик қилишларидир. Ижобий ижтимоий муносабатлар шунда ҳам намоён бўлади.

Муҳокама ва натижалар. Албатта, буларнинг негизида тарбия туради. Чунки, яхши тарбия олган одамнигина кўлидан бошқа одамларга яхшилик қилиш келади ва улар бошқаларнинг дард ва ташвишларига ҳамдард бўла оладилар. Бундай тарбия кўрган одамларнинг кўп бўлиши эса ўша жамиятнинг янада юксалишига олиб боради. Одамийлик, инсонпарварлик, саҳоватпешалик каби юксак тарбиялилик ҳислатлари жамиятнинг барча аъзоларига зарур, албатта.

Бироқ, юксак тарбиялилик ҳислатларига эга жамиятнинг моддий жиҳатдан ўзига тўқ қатлами вакиллари учун, яъни бойлар учун ўзгача аҳамиятга эгадир. Нега деганда, «Бой одамнинг бурчи – жамият бахт-саодати учун ғамхўрлик қилиш ва ўз хурсандчилиги билан бошқалар қалбини чароғон этмоқдан иборат»² бўлиши керак. Бу мулоҳазанинг биз қўшиладиган жиҳатлари шундаки, қашшоқ, камбағал ёки ортиқча мол-дунёси бўлмаган ўрта ҳол яшайдиган кишилар ўзлари хоҳласаларда бошқаларга ёрдам кўлини чўза олмайдилар. Чунки, бунга уларнинг моддий имкониятлари йўл бермайди³.

«Агарда биз жамиятга бахт олиб келсак, у билан биргаликда биз ўзимизнинг бахтимизни ҳам яратган бўламиз»⁴. Жуда тўғри топиб айтилган мулоҳаза. Зотан, жамият бир кишидан эмас, балки миллионлаб, ҳаттоки, (Хитой ва Ҳиндистон давлатлари мисолида) миллиардлаб инсонлардан таркиб топган. Ана шу инсонларнинг ақл-идроки, орзу-умидлари, интилишлари, борингки барча инсоний ёки ноинсоний хатти-ҳаракатлари жамият келажагини белгилаб беради. Биз бекорга ноинсоний хатти-ҳаракатлар деган иборани ишлатмадик. Чунки, ҳар қанча ёқимли бўлмасин, мукамал, идеал жамиятнинг бўлиши жуда шубҳали. Ҳеч бир жамият 100 фоиз комил инсонлардан ташкил топиши реал ҳаётда рўёбга ошиши мумкин эмас. Хоҳлайсизми, йўқми ҳар қандай жамиятда ҳар хил одамлар бўлади. Жумладан, жамият тараққиётини орқага тортадиган баттол ва ёвузлар ҳам бор. Жамият бундай кимсаларни танобини тортиб қўйиш учун қонунлар яратган ва ана шу қонунлар орқали уларга қарши курашади. Қанчалик оғир бўлмасин шу нарсани тан олишимиз керакки, «Фақат қонун олдидаги кўрқув, ёвуз инсонларни тўхтатиб туради»⁵.

Европа файласуфлари орасидан Монтескьенинг ижтимоий-фалсафий қарашлари бошқаларникидан анча фарқ қилади. Бу фарқ шундаки, унинг фалсафасида, биринчи даражали эътибор, иқтисодий ва географик омилларга қаратилади. «Монтескье одамлар ҳаётини яхшилашнинг энг муҳим шarti деб деҳқончилик ва хунармандчилик воситасида моддий неъматлар ишлаб

² Жюльен Офре Ламетри. Сочинения. - М.: Мысль, 1983. - С. 280.

³ Салимов Б.Л. Жизненный путь природы и общества состоит из цепи случайностей и необходимостей // Colloquium-journal. –v 2020. -№24 (76). Część 2. -С. 33-35.

⁴ Жюльен Офре Ламетри. Сочинения. - М.: Мысль, 1983. - С. 254.

⁵ Жюльен Офре Ламетри. Сочинения. - М.: Мысль, 1983. - С. 262.

чиқаришни ривожлантиришни ҳисоблайди»⁶. Келажакни ўйлаб, жуда оқилона билдирилган мулоҳаза. Аслида ҳам, инсон ва жамият ҳаётининг тақдири, умуман ижтимоий муносабатларнинг келажаги борасидаги қарашлар азалдан файласуфларнинг ёки фалсафа илми билан шуғулланган олимларнинг қизиқтириб келган.

Биз юқорида мамлакатларнинг у ёки бу тараққиёт даражасида бўлишида бир қатор сабаблар борлигини таъкидлаб ўтган эдик. Бу борада Монтескье таълимотида яна бир ўзига хос ғоя илгари сурилган. «Бу сабабларни у географик муҳит билан боғлайди. Географик муҳитнинг эса учта асосини: иқлим, тупроқ ва жой рельефини кўрсатади»⁷. Жаҳон географик картасини кўз олдимишга келтирсак ва кейин давлатларнинг ривожланиш кўрсаткичларига эътибор қаратсак, мамлакатларнинг тараққиётига таъсир кўрсатувчи қуйидаги ҳолатлар кўзга ташланади⁸:

биринчидан, тўғридан-тўғри денгизга чиқиш имкониятларига эга ва бошқа коммуникация алоқаларининг мавжудлиги;

иккинчидан, кўплаб керакли фойдали табиий бойликларга эгалик қилиниши;

учинчидан, қўшни ва минтақа давлатларининг тараққиёт даражасига боғлиқлик;

тўртинчидан, давлатнинг географик жойлашуви ва табиий шароитлари.

Ижтимоий муносабатлар тизимида бошқариш жараёни ўта мураккаб, шунинг баробарида ўта маъсулиятли ижтимоий ҳодисадир. Бошқаришнинг самарали бўлиши бир қатор омилларга, хусусан, тарбия жараёнига ҳам боғлиқдир. Бошқариш бу узлуксиз, давомий бўлган тарбиядир. Бу тарбия бутун жамиятда ва унинг таркибига кирувчи турли хил даражадаги жамоаларда олиб борилади. Бу ўринда муайян жиҳатларни қисман умумлаштиришни ҳисобга олмаганда, ҳамма учун тўғри келадиган ягона тарбия тамойилини яратиш мушкул иш. Негаки, дунёда қанча одам бўлса, шунча хил феъл-атвор, характер бор. Турфа хил одамлардан ташкил топган жамоалар ҳақида худди шундай хулоса чиқарилади. Шарт-шароитлари мутлоқо бир хил муҳитга эга бўлган жамоалар йўқ. Шундай экан, уларнинг ҳар бири ўзига нисбатан индивидуал ёндашувни талаб этади. Индивидуал ёндашув эса тарбиянинг асосий қоидаларидан биридир.

Янги давр немис классик фалсафасининг шаклланишига тамал тошини қўйган Иммануил Кант ижтимоий муносабатларни таҳлил этар экан халқчил ҳокимият ғоясини илгари суради. Ушбу ғоянинг мазмуни шундан иборатки, «Қонун чиқарувчи ҳокимият фақат умумхалқ хоҳиш-иродасини ифодалаш

⁶ С.Йулдошев, М.Усмонов, Р. Каримов, Г.Қобулниёзова, Г.Рузматова. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XV II—XX асрлар). – Т.: - Шарқ, 2002. - Б. 44.

⁷ С.Йулдошев, М.Усмонов, Р. Каримов, Г.Қобулниёзова, Г.Рузматова. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XV II—XX асрлар). – Т.: - Шарқ, 2002. - Б.50.

⁸ Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.

шарт»⁹ ва «халқнинг мана шундай хошиш-иродаси ҳуқуқий давлатдаги қонунларнинг манбааси керак»¹⁰. Бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини тўлдирадиган бу мулоҳазалар ҳозирги кунда кўпчиликни ҳайрон қолдирмаслиги мумкин. Негаки, айнан шундай ёки шунга ўхшаш фикрлар оддий фуқародан тортиб давлат бошлиқлари томонидан жуда кўп маротоба айтилади, мамлакатларнинг тараққиёти учун хизмат қиладиган асосий тамойил сифатида эътироф этиб келинаётир. «Қонун чиқарувчи ҳокимият фақат умумхалқ хошиш-иродасини ифодалаш шарт» мазмунидаги юқоридаги ибора ҳозирда ижтимоий муносабатларнинг бош мезони ҳисобланади.

Бироқ, бундан бир неча юз йиллар муқаддам, Иммануил Кант яшаган шарт-шароитда бу гаплар ўта радикал мулоҳаза бўлгани учун уни ҳукумат томонидан эътироф этилиши ҳамда давлат ва жамият жараёнларига татбиқ этилиши амалда мумкин эмас эди. Негаки, ўша пайтларда дунёнинг ҳамма мамлакатларида монарх, яъни якка ҳукмрон, қирол, императорлар ҳукмронлик қилиб, юқори табақа эгалари, феодаллар ва капиталистларнинг манфаатларини ҳимоя қилишарди. Мамлакатлардаги қонун-қоидалар ҳам бевосита, шуларни талаблари, қизиқишлари асосида яратилган ва шуларга хизмат қилган¹¹. Кенг халқ оммаси манфаатлари эса бир чеккада қолиб кетаверган. Фақат Кантга ўхшаш ўз даврининг илғор кишилари бундай ҳолат нотўғри эканлигини айта олишган ва давлат биргина юқори табақани эмас, балки бутун халқ хошиш-иродасини инобатга олиши, давлатнинг қонунлари ҳам умумхалқ манфаатларига хизмат қилиши кераклиги, маъносидаги ғояларни илгари сура олишган. Давлат бошлиқлари ва ҳукмрон синфлар ўз навбатида бу ғояларнинг амалга ошишига қаршилиқ кўрсатишган. Чунки, бу каби ғояларнинг рўёбга чиқиши, халққа озодлик, эркинлик беришни тақозо этган. Ўз навбатида бу ҳолатни вужудга келиши ҳукмдорлар учун ёқимсиз бўлган. Сабаби, озодлик, эркинликка эга бўлган халқ ўз ҳақ-ҳуқуқини англаб етиб, ҳукмдорларга бўйсунгани, доимо бошқалар учун хизмат қилишни истамайдилар. Давлатни бошқаришда, қонунларни қабул қилишда иштирок этишни талаб эта бошлайдилар. Жамиятдаги моддий ва маънавий бойликлар ҳамма учун бир хил тақсимланишини, ҳамма учун бирдек муносиб ҳаёт таъминлаб берилиши учун курашни бошлайдилар. Бу курашнинг оқибати нима билан тугагани яхши билган, ҳукмрон синф вакиллари эса бунга турли йўллар билан тўсқинлик қилишган. Бу тўсқинликлар турли хил кўринишлар, усул ва воситалар орқали қилинган.

Сёрен Кьеркегорнинг таъкидлашича, лоқайдлик, эътиборсизлик ва бефарқлик ҳолатлари ижтимоий муносабатларни издан чиқарадиган иллатлар ҳисобланади ва улар инсониятга ҳеч қачон ёруғлик олиб келмаган. Булар бир

⁹ Иммануил Кант. Сочинения в шести томах, т.4,ч.2. - М.: 1965. - С. 234.

¹⁰ В.Ф.Асмус. Иммануил Кант. – Москва: Наука, 1973. - С. 95.

¹¹ Салимов Б.Л. Философская роль диалектических категорий в жизни человека // Историческая психология и социология истории (historical psychology & sociology). – М., 2020. Т. 13. -№1. -С. 111-119.

карашда унчалик ёмон одатлар эмасдек кўриниши мумкин. Бироқ, чуқурроқ мулоҳаза қилинса, жамиятдаги кўп қусурлар, ҳаттоким, ёвузликлар негизида ҳам шу иллатлар туради. Сёрен Кьеркегор таъкидлаб ўтганидек, “кўпчилик одамларнинг ҳаётини диалектик лоқайдлик нуқтаи назаридан тасаввур этсак уни яхшилик(ишонч)дан шу қадар узоқлашгани ва унинг юқори даражада маънавиятга эга эмаслиги намоён бўлади...”¹². Эътибор берган бўлсангиз, Сёрен Кьеркегорнинг мазкур мулоҳазасида маънавият ибораси қўлланилган. Шунингдек, биз юқорида кўриб чиққан ва таҳлил этган масалалар ҳам маънавият тушунчасига дахлдордир. Айниқса, кўп маротоба тилга олган инсон қалбидаги безовталиқ туйғусини олайлик. Инсон қалби инсоннинг ички рухий кечинмалари, ҳиссиётларини ифода этади. Инсоннинг ички рухий кечинмалари, ҳиссиётлари, рухий қуввати, ички бойлиги, умуман ички дунёси билан боғлиқ жараёнлар маънавият ҳисобланади. Бу борада бир қатор фалсафий адабиётларда айтиб ўтилган.

Сёрен Кьеркегорнинг асари билан танишарканмиз, унинг маънавиятга, аниқроғи маънавий ҳаётга берган бир таърифи қуйидагича ифодаланади: “Маънавий ҳаётдаги ҳамма нарса диалектикадир”. Шу ўринда бир савол, агарда Сёрен Кьеркегор маънавий ҳаёт сўзи ўрнига маънавият сўзини ишлатганда нима ўзгарарди. Бизнинг назаримизда, сезиларли ҳеч нарса ўзгармас эди. Негаки, маънавият – маънавий ҳаётда ўзини намоён этади. Маънавий ҳаёт бўлмаса маънавият ҳақида гапиришдан на ҳожат¹³. Шундай экан, кейинги ўринларда баъзан маънавият, маънавий ҳаёт ибораларини биргаликда, қўшиб фойдалансак, ҳайрон бўлмасликларингизни сўрардик. Фикримиз бошида, аввало, шу нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, фақатгина маънавий ҳаёт эмас, балки жамиятнинг ҳамма соҳалари, унда кечаётган барча жараёнлар диалектик мазмунга эга.

Инсон маънавиятини юксалтиришга ҳалақит берувчи омиллардан бири бу инсон рухиятида икки кучнинг – эзгулик ва ёвузлик ёки яхшилик ва ёмонлик кучларининг бир пайтда, биргаликда мавжуд эканлигидадир. Чунки, “Инсон ўзида доимо қандайдир ёвузликка эга инфекцияни ташиб юради. Бу инфекциянинг ички мавжудлиги, инсонда гоҳ-гоҳида, тушунтириб бўлмайдиган даҳшатни қисқа вақт ичида авж олиб туришида намоён бўлади”. Дарҳақиқат, Сёрен Кьеркегор таърифлаган ушбу ёвузликка эга инфекция ҳаммамизнинг рухиятимизда бор¹⁴. Ўзаро суҳбатларда эшитиб қоламиз: нима бўлганини ўзим ҳам тушунмай қолдим. Ичимдан бир нарса қайнаб келди, ғазабдан қандай гаплар айганимни, нималар қилиб қўйганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Афсуски, ўзимизни билмай қолишимиз оқибатида бир-

¹² Сёрен Кьеркегор. Болезнь к смерти / Пер. с дат. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. — 2-е изд. — Москва. Академический про-ект, 2014. Ст. 119.

¹³ Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.

¹⁴ Салимов Б.Л. Случайность связана с существующими условиями или является результатом их взаимоотношений // International Conference on Social and Humanitarian Research. – Poland. 2021. – P.175-177.

биримизни хафа қилиб, кўнгилларимизга озор бериб қўямиз. Энг ачинарлиси, бундай ҳолат баъзида тузатиб бўлмас, жуда катта хатоликлар содир этилишига сабаб бўлиб қоладики. Буларнинг ҳаммаси ўша ёвузлик инфекциянинг таъсири оқибатида рўй беради. Ёмонлик ва ёвузликнинг инсоният ҳаётига қўрсатаётган салбий таъсири ва жамият тарққиётини орқага тортиши ҳақида кўплаб маълумотларни ёзиб, далилларни келтиришимиз мумкин. Лекин бундан кўра, ўша ёмонлик ва ёвузликнинг пайини қандай қилиб қирқиш мумкин? Булардан сақланиш учун инсон ва инсоният чоратадбирлар қўриши керак? Деган саволларга жавоб изласак, кўпроқ фойдали иш қилган бўлар эдик. Бу саволларга ҳаммани қониқтирадиган, жавоб топиш қийин бўлсада, бир уриниб кўрамиз. Бизнинг фикримизча, инсониятнинг ёмонлик ва ёвузликдан тўлиқ химояланиши ёки уларни буткул бартараф этиши имконсиз. Бу иллатларга қарши курашда қисман ва муайян йўналишларда муваффақиятларга эришиш мумкин. Бу муваффақиятнинг замирида инсоннинг ички ўзи билан ўзи ўртасидаги кураши ётади¹⁵. Яъни ҳар бир инсон ўзининг қалбидаги яхшилик билан ёмонлик ёки эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги курашда ўзининг Менини намоён этиши керак. Мен бу ҳар биримизнинг руҳиятимизда ўзлимизни эслатиб турувчи ҳиссиётдир. Мен доимо қалбимиздаги яхшилик билан ёмонлик ёки эзгулик билан ёвузлик ўртаси қисилиб яшайди. Гоҳ буниси таъсирида бўй кўрсатса, гоҳида униси таъсирида намоён бўлади. Юқорида тўхталиб ўтганимиздек, тушунтириб бўлмайдиган даҳшатли ҳолатлар таъсирида ҳам бўлиб туради. Бунда бу жараён баъзан ақл билан амалга ошса, баъзан ҳиссиёт билан содир бўлади. Инсон ўз қалбидаги Менини топиб олиб, уни ёмонлик, ёвузлик бағридан суғуриб олиши учун унга ирода, матонат ва сабр-бардош зарур бўлади. Зотан, “инсонда ирода бўлмаса, унда ўзининг Мени мавжуд бўлмайди. Бироқ, унда мустаҳкам ирода кучайган сари, инсон ўзлигини шу қадар кўпроқ англаб боради”. Шу тариқа, ирода кучи билан ўзлигини англаган инсон ўз Менини ёвузлик таъсиридан халос қилган сари ўз Менини таниб, ўрганиб боради. Ўз менини таниб бориш дегани эса инсон ўзини яхшилик, эзгулик сари йўналтириши демакдир. Бу жараённинг қанча давом этиши эса ўша инсоннинг иродасига, қаътиятига ва бардошига боғлиқдир. Агарда иродаси етса инсоннинг Мени эзгуликка айланган ҳолда фаолият қўрсатишда давом этаверади. Салгина бўшашаса, бардоши етмаса, эзгулик ўз ўрнини ёвузликка бўшатиб беради ва ҳаммаси қайтатдан бошланади. “Модомоки ҳаёт ўзида юқори даражадаги хавф-хатарни ифодалалар экан”, бу жараён абадий такрорланиб туришга маҳкум этилган. Яъни, ҳеч кимни умр йўли бир текисда, силлиқ кечиши кафолатламаган.

Хулоса. Диалектик мазмун ва алоқадорлик яхлит бир тизим сифатида жамиятнинг ўзига ҳамда унинг таркибидаги барча соҳаларга бирдек

¹⁵ Салимов Б.Л. Философская роль диалектических категорий в жизни человека // Историческая психология и социология истории (historical psychology & sociology). – М., 2020. Т. 13. -№1. -С. 111-119.

таалуклидир. У иқтисодий соҳа бўладими, сиёсий соҳа бўладими, диалектикага боғлиқ бўлмаслиги мумкин эмас. Хусусан, маънавий ҳаёт соҳаси ҳам. Биз ички рухий кечинмалари, ички дунёси бойлиги ва ҳистуйғулари умумий йиғиндиси деб таъриф берган маънавият тушунчаси жамиятнинг барча соҳалари билан алоқадор ва уларга ўз таъсирини кўрсатади. Маънавият инсоннинг рухиятида, феъл-атворида ва характерида ўзини ифодасини топади. Ёки бўлмаса, бошқача айтганда маънавият ҳар бир одамда бор. Маънавиятсиз инсоннинг бўлиши мумкин эмас. Фақат унинг даражалари ҳаммада ҳар хил бўлади. Шундай экан, маънавият инсон билан биргаликда жамиятнинг ҳамма-ҳамма соҳаларига кириб боарди. Негаки, жамиятдаги жараёнларнинг субъекти инсон, объекти эса инсон фаолияти натижасида вужудга келган нарса-ҳодисалардир¹⁶. Демак, жамиятда маънавиятнинг таъсир доирасидан ташқари биронта ҳам жойни топа олмайсиз. Бу нимани англатади. Бу шуни англатадики, маънавий ҳаётдаги ҳар бир ижобий янгиланишлар ёки салбий ўзгаришларнинг таъсири қисқа фурсатларда бутун жамиятда ўз акс-садосини беради. Алалхусус, маънавий ҳаётга бўлган эътибор, бутун жамиятга бўлган эътиборни англатади. Янгиланган Ўзбекистоннинг янгиланган сиёсатида ушбу жабҳада ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилаётир.

References

1. Жюльен Офре Ламетри. Сочинения. - М.: Мысль, 1983. - С. 254-255.
2. С.Йулдошев, М.Усмонов, Р. Каримов, Г.Қобулниёзова, Г.Рузматова. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XV II—XX асрлар). – Т.: - Шарқ, 2002. - Б.50.
3. Иммануил Кант. Сочинения в шести томах, т.4,ч.2. - М.: 1965. - С. 234.
4. В.Ф.Асмус. Иммануил Кант. – Москва: Наука, 1973. - С. 95.
5. Сёрен Кьеркегор. Болезнь к смерти / Пер. с дат. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. — 2-е изд. — Москва. Академический про-ект, 2014. Ст. 119.
6. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
7. Салимов Б.Л. Жизненный путь природы и общества состоит из цепи случайностей и необходимостей // Colloquium-journal. –v 2020. -№24 (76). Część 2. -С. 33-35.
8. Салимов Б.Л. Случайность связана с существующими условиями или является результатом их взаимоотношений // International Conference on Social and Humanitarian Research. – Poland. 2021. – P.175-177.
9. Салимов Б.Л. Философская роль диалектических категорий в жизни человека // Историческая психология и социология истории (historical psychology & sociology). – М., 2020. Т. 13. -№1. -С. 111-119.

¹⁶ Салимов Б.Л. Жизненный путь природы и общества состоит из цепи случайностей и необходимостей // Colloquium-journal. –v 2020. -№24 (76). Część 2. -С. 33-35.